

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

ВПЛИВ СФЕРИ ОСВІТИ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ THE INFLUENCE OF EDUCATION ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

У статті визначено місце сфери освіти в економічному розвитку України. Зазначено, що в рамках структурної залежності економічної системи стан сфери освіти багато в чому визначається досягнутим рівнем продуктивних сил. З боку динамічної залежності сфера освіти активно впливає на подальший розвиток продуктивних сил країни, насамперед, на людський фактор, пов'язаний з науковими та технологічними знаннями. Наголошено на тому, що подолання гальмуючого впливу застарілої економічної моделі потребує політики нової індустріалізації, здатної різко стимулювати попит на наукові та технологічні знання, на складну працю і, як наслідок, на послуги освіти. Таким чином, більш повна реалізація можливостей активного впливу освіти на розвиток продуктивних сил вимагає переходу до моделі керованого розвитку економіки. Тільки на цій основі в Україні може повністю розкритися найважливіша лінія динамічної залежності: сфера освіти – економічні відносини – продуктивні сили. Такий активний вплив сфери освіти на розвиток продуктивних сил буде означати не тільки реальний процес інтеграції України до Європейського Союзу, але й включення її до глобального потоку історичного розвитку, що рухається в напрямку творчої трансформації людської діяльності.

Ключові слова: освіта, суспільні відносини, суспільні потреби, економічний розвиток, продуктивні сили, економічна система.

В статтє определено место сферы образования в экономическом развитии Украины. Указано, что в рамках структурной

зависимости экономической системы состояние сферы образования во многом определяется достигнутым уровнем производительных сил. Со стороны динамической зависимости сфера образования активно влияет на дальнейшее развитие производительных сил страны, прежде всего, на человеческий фактор, связанный с научными и технологическими знаниями. Обращено внимание на то, что преодоление тормозящего влияния устаревшей экономической модели нуждается в политике новой индустриализации, способной резко стимулировать спрос на научные и технологические знания, на сложную работу и, как следствие, на услуги образования. Таким образом, более полная реализация возможностей активного влияния образования на развитие производительных сил требует перехода к модели управляемого развития экономики. Только на этой основе в Украине может в полной мере раскрыться важнейшая линия динамической зависимости: сфера образования – экономические отношения – производительные силы. Такое активное воздействие сферы образования на развитие производительных сил будет означать не только реальный процесс интеграции Украины в Европейский Союз, но и включение ее в глобальный поток исторического развития, движущегося в направлении творческой трансформации человеческой деятельности.

Ключевые слова: образование, общественные отношения, общественные потребности, экономическое развитие, производительные силы, экономическая система.

УДК 33.330

<https://doi.org/10.32843/bses.55-1>

Журавльова Ю.О.

к.н.держ.упр.,
доцент кафедри
загальної економічної теорії
та економічної політики
Одеський національний економічний
університет

Zhuravlova Yuliya

Odessa National Economic University

The article identifies the place of education in the economic development of Ukraine. It is noted that within the structural dependence of the economic system, the state of education is largely determined by the achieved level of productive forces. From the point of view of dynamic dependence, the sphere of education actively influences the further development of the productive forces of the country and, first of all, the human factor related to scientific and technological knowledge. At the same time, when considering the dynamic dependence of the economic system, it should be borne in mind that the active influence of education on the development of productive forces is mediated by economic relations that have developed in society and form its economic structure. The current model is not so much conducive as it hinders the active influence of education on the main productive force of modern society, associated with the creative development of the human personality. It is emphasized that overcoming the inhibitory impact of the outdated economic model requires a policy of new industrialization, capable of sharply stimulating the demand for scientific and technological knowledge, complex work and, as a consequence, education services. Thus, a fuller realization of the possibilities of the active influence of education on the development of productive forces requires a transition to a model of managed economic development. This will allow the state to systematically balance the needs for technological knowledge associated with new industrialization and the ability to meet them through education. Only on this basis in Ukraine can the most important line of dynamic dependence be fully revealed: the sphere of education - economic relations – productive forces. Such an active influence of education on the development of productive forces, mediated by the necessary economic relations, will mean not only the real process of Ukraine's integration into the European Union, but also its inclusion in the global stream of historical development moving towards creative transformation of human activity. Considering the field of education in the context of the prospects of the entire economic system, we must take into account the widespread in the world information space version of the understanding of the current global crisis as a kind of catalyst that can dramatically accelerate technological change in the world economy. If this global opportunity is realized, Ukraine must use the crisis for technological modernization and restructuring of its economy in the direction of developing industries with high added value.

Key words: education, social relations, social needs, economic development, productive forces, economic system.

Постановка проблеми. Структурна залежність економічної системи передбачає, що економічна роль та значення освіти обумовлені, зре-

штою, досягнутим рівнем технологічного розвитку продуктивних сил цього суспільства, який багато в чому визначає суспільну потребу в освітніх послугах.

гах. Якщо в рамках структурної залежності економічної системи стан сфери освіти багато в чому визначається досягнутим рівнем продуктивних сил, то з боку динамічної залежності сфера освіти, навпаки, сама активно впливає на подальший розвиток продуктивних сил країни і, насамперед, на їх суб'єктивний, людський фактор, пов'язаний з науковими та технологічними знаннями. Водночас під час розгляду цієї динамічної залежності слід враховувати, що активний вплив освіти на розвиток продуктивних сил опосередковується політико-економічною структурою суспільства, яка в сучасному світі може будуватися або за об'єкт-суб'єктивним, або за суб'єкт-об'єктивним принципом. Для першого з цих варіантів характерна модель стихійного розвитку, для другого – модель керованого розвитку економіки. Отже, подолання гальмуючого впливу застарілої економічної моделі потребує політики нової індустріалізації, яка здатна різко стимулювати попит на наукові та технологічні знання, складну працю і, як наслідок, на послуги освіти. Таким чином, більш повна реалізація можливостей активного впливу освіти на розвиток продуктивних сил вимагає переходу до моделі керованого розвитку економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати наукових досліджень з цієї проблематики висвітлені в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, проблеми економічного розвитку перебували в полі зору таких учених, як Р. Солоу, Й. Шумпетер, С. Кузнець, Г. Спенсер, В.М. Гесць, Е.М. Лібанова, С.В. Мочерний. Дослідженню категорії «економічний розвиток» присвячені праці Т.Ю. Огаренко, І.М. Червякова, О.В. Полуяктової. У роботах М.І. Зверякова, Л.Л. Жданової та інших економістів теоретично розроблена цілісна програма промислової політики, що ґрунтується на аналізі як світового досвіду, так і особливостей національної економіки.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення місця сфери освіти в економічному розвитку України, адже активний вплив сфери освіти на людський фактор, пов'язаний з науковими та технологічними знаннями, творчу трансформацію людської діяльності є найважливішою умовою розвитку продуктивних сил суспільства у XXI столітті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неоліберальна модель економіки, що історично склалася в Україні, має фактично об'єкт-суб'єктивний характер, як і класична ліберальна модель економічного розвитку англійського типу, для якої характерна відсутність єдиного колективного суб'єкта, здатного свідомо використовувати ринкові відносини для розвитку економіки. Тут повністю проявляються такі суспільні відносини, за яких відносини людей виступають як відносини речей. У результаті цього люди виявляються підпорядковані пану-

ванню відчужених від них об'єктивних виробничих відносин, які внаслідок цього відчуження набувають не просто об'єктивного, а об'єкт-суб'єктивного характеру, перетворюючи індивідуальних суб'єктів на агентів, відчужених від них, їх власних виробничих відносин.

Такі суспільні відносини, за яких індивідуальні суб'єкти опиняються у владі стихійних сил «вільного ринку», іманентні будь-якому товарному виробництву. Однак щодо об'єкт-суб'єктивної моделі розвитку суспільство не може ефективно протистояти цій стихії, оскільки воно не здатне виступити у ролі колективного суб'єкта, який свідомо використовує ринкові відносини для свого розвитку.

Отже, на сучасному етапі розвитку для української економіки головним стає питання вибору моделі економічного розвитку: неоліберальної, яка приводить на практиці до такої деіндустріалізації, примітивізації структури та деградації національної економіки, які фактично відкидають продуктивні сили країни на століття назад до часів аграрного суспільства, або моделі керованого економічного розвитку.

Водночас за моделі керованого економічного розвитку потрібна активна промислова політика, що включає, насамперед, амортизаційне та податкове регулювання технологічного розвитку виробництва та оновлення основного капіталу. У статті «Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії» М.І. Зверяков підкреслює, що під час розгляду можливості свідомого використання державою об'єктивних економічних законів не слід забувати про закон циклічного розвитку капіталістичної економіки [1, с. 23–27]. Між тим у літературі циклічний характер розвитку розглядається, звичайно, в негативному аспекті, насамперед, у зв'язку з проблематикою економічних криз. При цьому не завжди враховується, що в дійсності кризи можуть грати важливу роль у процесі технологічного розвитку, не тільки очищаючи економіку від найбільш слабких ланок, але й стимулюючи масове оновлення основного капіталу. Оскільки матеріальну основу промислового циклу утворює періодичне оновлення основного капіталу на більш високій технологічній основі, механізм промислового циклу виступає як найважливіша економічна форма здійснення технічного прогресу, що діє за принципом «творчого руйнування» [2, с. 275].

У свій час запуску циклічного механізму передувала первісна технологічна модернізація виробництва, необхідна для досягнення технічного рівня, достатнього для початку промислового циклу. Річ в тім, що обов'язкове старіння першого покоління машин внаслідок появи нового або вдосконаленого виробничого обладнання утворює матеріальну основу економічної кризи, що наближається за ступенем вичерпання потенціалу подальшого

розвитку виробництва на базі початкового покоління техніки та технології, створеного первісною модернізацією [1, с. 25–29].

В Англії XIX століття така первісна технологічна модернізація виробництва відбувалась на основі стихійного механізму, відповідного об'єкт-суб'єктній моделі розвитку англійської економіки. Навпаки, весь майже тридцятирічний досвід ринкової трансформації в Україні показує, що тут стихійний механізм технологічної модернізації практично не працює. Отже, на думку М.І. Зверякова, масове оновлення виробничого обладнання та первісна технологічна модернізація української економіки за необхідності припускають активну промислову політику держави [3, с. 5–11].

Таким чином, один з парадоксів пострадянської економіки М.І. Зверяков справедливо бачить у тому, що іманентна капіталістичному виробництву циклічна форма руху тут не виникає стихійно. У пострадянських умовах вона не може сформуватися без активної промислової політики держави, орієнтованої на використання циклічного механізму, задля кардинальної перебудови технологічної структури національної економіки. Для цього потрібні вольові, політико-правові перетворення, що сприяють формуванню таких нових інституційних форм господарювання, які б дали змогу ефективно використати закон циклічного розвитку та інші об'єктивні економічні закони капіталізму для розвитку продуктивних сил країни.

Ці економічні ідеї стикаються з таким поширеним сьогодні підходом до оцінювання перспектив посткарантинного відновлення світової економіки, який не виключає в майбутньому можливості використання економічної кризи для технологічної перебудови виробництва.

Таким чином, спроби осмислити далекосяжні наслідки сучасної кризи підводять впритул до розгляду її як свого роду каталізатора, здатного різко прискорити технологічні зміни світової економіки.

Україна не повинна опинитися осторонь від цієї тенденції у разі її глобального розгортання. Вона може використовувати кризу для технологічної модернізації та структурної перебудови економіки у напрямі розвитку галузей з високою доданою вартістю.

Вихід з кризової ситуації треба шукати на шляхах запуску процесу нової індустріалізації економіки. Для цього треба за допомогою фінансово-кредитних пільг і субсидій цілеспрямовано орієнтувати бізнес на розвиток виробництва шляхом його технологічної модернізації, заохочувати не тільки торговельно-посередницьку, але й промислово-виробничу діяльність, що стимулюватиме створення нових високоякісних робочих місць не тільки у сфері послуг, включаючи роздрібну торгівлю, кафе, бари, ресторани, але й у сфері промислового виробництва на основі випуску про-

мислової продукції з високою доданою вартістю. Тільки на такій загальноекономічній основі можна очікувати відчутного ефекту від тих пропозицій про розвиток бізнес-освіти, які нині широко обговорюються у світовому інформаційному просторі у зв'язку з пошуком шляхів виходу із сучасної кризи. Ці пропозиції цілком правомірно виходять із того, що сучасний світ швидко змінюється, а готовність до змін стає одним з ключових параметрів ефективного навчання.

Очевидно також, що система освіти нині піддається суворому випробуванню, набуваючи водночас специфічного досвіду організації роботи в нових умовах. Це стосується також сфери додаткової професійної освіти, в рамках якої здійснюється професійна перепідготовка керівників та власників бізнесу. У зв'язку з цим виникають і широко обговорюються питання про те, як пандемія та економічна криза можуть змінити бізнес-освіту. Наскільки ефективні дистанційні бізнес-програми? Чи зможе бізнес-освіта зберегтися у тому вигляді, в якому вона існувала до недавнього часу, або повністю перейде в онлайн-формат? Чи зможуть університети стати точками з'єднання нових цифрових компетенцій у сформованій ситуації? Яким чином держава зможе стати провідником такого освітнього процесу?

При цьому різні пропозиції щодо підтримки професійної та бізнес-освіти розглядаються в рамках обговорення проблем відновлення зайнятості та доходів населення, економічного розвитку та довгострокових структурних змін. Експертне співтовариство рекомендує широкий спектр державних програм підтримки додаткової професійної освіти дорослих, що передбачають пряме фінансування оновлення навичок працюючих громадян. На думку учасників цієї дискусії, в процесі такого навчання пріоритетними мають стати програми з підвищення продуктивності праці, антикризового менеджменту, логістики та телекомунікацій. Рекомендується стимулювати масове навчання підприємств та самозайнятості, а також створення та впровадження різних цифрових платформ-навігаторів для отримання професійних компетенцій та вибору ефективних освітніх маршрутів.

Більшість експертів вважає, що працівники старше 45 років повинні отримувати кошти на перенавчання, щоби підготуватися до нової роботи, а роботодавцю держава має компенсувати витрати, які він несе, зберігаючи співробітника старшого віку на робочому місці з новими трудовими функціями. Підкреслюється також, що підтримка населення та роботодавців в отриманні додаткової професійної освіти має стати не тільки економічним, але й політичним інструментом підвищення якості державного управління та ослаблення соціальної напруженості в суспільстві. Оцінюючи ці пропозиції, маємо зазначити, що в Україні реально

відчутний ефект вони можуть дати не самі по собі, а лише в контексті переходу економіки до моделі керованого розвитку.

Суспільний характер освітніх благ завжди залежить від потреб суспільства у цих благах. Ці суспільні потреби мають специфічний історичний характер у тому сенсі, що вони визначаються, зрештою, системою економічних відносин та її відповідністю рівню й характеру розвитку продуктивних сил цього суспільства. Якщо економічні відносини, що склалися в цьому суспільстві, відповідають досягнутому рівню продуктивних сил, то вони відкривають дорогу їх подальшому розвитку, а цей розвиток продуктивних сил об'єктивно породжує суспільні потреби в розвитку сфери освіти.

З цієї точки зору напрошується цілком певний висновок про те, що подолання кризового стану сфери освіти є невіддільним від економічної системи та є можливим лише на основі докорінної зміни самої моделі економічного розвитку України. Така теоретична позиція є вираженням динамічної залежності економічної системи, що має суб'єкт-об'єктну спрямованість та передбачає активний вплив сфери суспільної свідомості на розвиток продуктивних сил суспільства, опосередкований його економічними відносинами.

З одного боку, стан освіти визначається досягнутим рівнем продуктивних сил згідно зі структурною, об'єкт-суб'єктною залежністю економічної системи. З іншого боку, освіта сама активно впливає на подальший розвиток продуктивних сил за суб'єкт-об'єктним принципом, перш за все, на суб'єктивний, людський фактор продуктивних сил, пов'язаний з науковими, технологічними, економічними та іншими знаннями. При цьому не слід забувати про те, що найважливішими елементами продуктивних сил є саме люди та їх знання, тому розвиток продуктивних сил є невіддільним від зростання наукових, технологічних та інших знань, яке відбувається завдяки розвитку освітньої діяльності.

А.К. Покритан підкреслював, що сучасне виробництво підриває визначальну роль живої праці лише остільки, оскільки йдеться про працю як безпосередній елемент технологічного процесу. Однак при цьому роль людини величезною мірою посилюється, оскільки найважливішими умовами розвитку сучасного виробництва виступають наука та освіта. Сучасне промислове виробництво до такої міри перетворено наукою, що без загальної або спеціальної середньої освіти практично неможливо виконувати основні виробничі операції. За цих умов роль науки та освіти у розвитку продуктивних сил різко зростає, оскільки зростає роль інтелектуальної праці та творчої діяльності у виробництві матеріальних благ [4, с. 143–147].

У XXI столітті розгортається глобальний процес перебудови самого змісту людської діяльності, що

охоплює, насамперед, високорозвинені країни. Вона професійно ускладнюється та розвивається щодо подолання вузько обмеженої спеціалізації виробників. Розвиток людини як носія творчої діяльності виявляється тепер значною мірою самостійним чинником. Цей процес виходить далеко за рамки матеріального виробництва. На основі розвитку творчої праці відбувається формування універсальних потреб людини, оскільки така праця вимагає для свого виконання універсальних, всебічно розвинених особистостей [5, с. 285–294].

В історичній тенденції розвитку сучасного виробництва суспільний процес відтворення починає поступово приймати форму відтворення самої людини за ступенем того, як відносини між людьми починають складатися вже не тільки щодо умов та результатів виробництва, розподілу та обміну матеріальних благ, але й стосовно відтворення динамічно мінливого змісту, характеру та структури людської діяльності. Вони розвиваються в напрямі відтворення самої людини, тому у перспективі XXI століття суспільне багатство виступає вже не стільки в матеріально-речовій формі, скільки у вигляді самої діяльної людини, а оволодіння знаннями є найважливішою умовою розвитку продуктивних сил суспільства.

Ускладнення технології сучасного матеріального виробництва приводить до того, що праця не просто стає живим придатком до системи машин, а потребує певного, причому часто досить високого, рівня розвитку особистості людини. У цих умовах корпорації зацікавлені в прямому регулюванні відтворення робочої сили та її конкретної професійно-кваліфікаційної структури, що стосується передусім сфери освіти. У зв'язку з цим А.К. Покритан зазначав, що пряме регулювання професійно-кваліфікаційної структури робочої сили, створення системи державної освіти та охорони здоров'я в історичній тенденції виходять далеко за рамки товарної форми обміну між працею та капіталом [4, с. 127].

Водночас під час розгляду динамічної залежності економічної системи слід враховувати, що активний вплив освіти на розвиток продуктивних сил опосередковується економічними відносинами, що склалися в суспільстві та утворюють його економічну структуру. Наявна модель не стільки сприяє, скільки перешкоджає активному впливу освіти на головну продуктивну силу сучасного суспільства, пов'язану з творчим розвитком людської особистості.

Подолання гальмуючого впливу застарілої економічної моделі пов'язане з політикою нової індустріалізації, здатної різко стимулювати попит на наукові та технологічні знання, на складну працю і, як наслідок, на послуги освіти. Така кардинальна технологічна модернізація та структурна перебудова об'єктивно передбачає створен-

ня суб'єкт-об'єктної моделі керованого розвитку національної економіки.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, можна зробити висновок, що більш повна реалізація можливостей активного впливу освіти на розвиток продуктивних сил вимагає переходу до моделі керованого економічного розвитку. Це дасть змогу державі планомірно балансувати потреби в технологічних знаннях, що пов'язані з новою індустріалізацією, та можливості їх задоволення за допомогою освітньої галузі. Тільки на цій основі в Україні може повністю розкритися найважливіша лінія динамічної залежності: сфера освіти – економічні відносини – продуктивні сили. Такий активний вплив сфери освіти на розвиток продуктивних сил, опосередкований необхідними для цього економічними відносинами, буде означати не тільки реальний процес інтеграції України до Європейського Союзу, але й включення її до глобального потоку історичного розвитку, що рухається в напрямі творчої трансформації людської діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Зверяков М.І. Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 10–31.
2. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. Москва : Економіка, 1995. 540 с.

3. Зверяков М.І., Грималюк А.В. Економічна теорія, державна політика і публічне управління. *Економіка України*. 2019. № 11–12. С. 5–21.

4. Покрытан А.К. Экономическая структура социализма: функционирование и развитие. Москва : Экономика, 1985. 264 с.

5. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Пределы капитала: методология и онтология. Москва : Культурная революция, 2009. 680 с.

REFERENCES:

1. Zveryakov M.I. (2018) Teoretychna paradygma stalogo rozvytku ta ukrayinski realiyi [Theoretical paradigm of sustainable development and Ukrainian realities] *Ekonomika Ukrainy*. № 10. P. 10–31 (in Ukrainian).

2. Shumpeter J.A. (1995) Kapitalizm, soczializm i demokratiya [Capitalizm, socialism and democracy] Moskva : Ekonomika, 1995. 540 p. (in Russian).

3. Zveryakov M.I., Grymalyuk A.V. (2019) Ekonomichna teoriya, derzhavna polityka i publichne upravlinnya [Economic theory, public policy and public administration] *Ekonomika Ukrainy*. P. 5–21 (in Ukrainian).

4. Pokrytan A.K. (1985) Ekonomicheskaya struktura soczializma: funkczionirovanie i razvitie [The economic structure of socialism: functioning and development] Moskva : Ekonomika. 264 p. (in Russian).

5. Buzgalin A.V., Kolganov A.I. (2009) Predely kapitala: metodologiya i ontologiya [Capital Limits: methodology and ontology] Moskva : Kulturnaya revolucziya. 680 p. (in Russian).